

ԱՐԻՒՆԻ ԺԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Բ. ԳԼՈՒԽ

ԽԵՂՃԷՆ ԶԱՐՆՈՒԱԾ ՈՃՐԱԳՈՐԾ ՄԸ

Երբ մեր զառիթափի ճամբան դէպ ի արեւմուտք ոլորուեցաւ նորէն, կոխկոտուած աղբիւր մը դէմը գտաւ:

Տասնապետը՝ հարկադրուած՝ իմաստակ մը յիշեցնող ձեւ մ'առաւ, ժպտեցաւ, աջ ձեռքը կնճիռներով գօսացած ճակտին տարաւ, բարեւ բռնեց եւ անհաճոյ գաւեշափ մը արտայայտութիւններով բաժնուեցաւ: Անիկա, ինքզինքը կարող ու վարժ գինւոր մը ցուցնելու մոլութեամբ՝ քանի մը քայլ գնաց, կեցաւ, ետ դարձաւ, նոր ցտեսութիւններ կրկնեց, նոր ողջերթներ մաղթեց եւ ապա հեռացաւ արեւմուտք տանող արահետի մը երկայնքին:

Օսման աղան, որ իմացական ընդունակութեան մէջ նուազ մեռեալ մը չըլլալով մէկտեղ նուազ պոռոտախօս մը չէր, այս երկրորդ բարեւին հանդէպ անվերածելի դիրք մը բռնեց, ժպտեցաւ եւ մինչեւ գետին խոնարհելով քեմէնքէ մ'ըրաւ:

Տասնապետը չկորսուած սակայն, Օսման աղան կրկին նայեցաւ անոր կողմը, երկարեց իր նայուածքը եւ երկու ժանիք դուրս տուաւ իր խորթ աչքերէն, սրոնք շուտով կրցան ժպտի յետին շողն անգամ սպաննել իր դէմքին վրայ: Անիկա, յիշեալ արահետին ուղղութեամբ, քիչ մը հեռուն կանգնած մոխրագոյն մեծ շէնք մը ցուցուց մեզի եւ կատարեց տասնապետին երերումնե-

րուն մէկ ստորին յաւելուածը:

— Այդ շէնքը, որ կը բարձրանայ նոր քաղաքէն դէպ ի հարաւ կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ, պետական ամենամեծ հիւանդանոցն է: Ատոր հիմը պատերազմի նախօրեակին դրուեցաւ եւ մեծ մասը աւարտեցաւ առաջին երկու տարին: Երբ թուրք զինուորները կռուի կատաղի ճակատներուն վրայ անինայ կերպով կը հնձուէին, հոս, հարիւրաւոր հայ զինուորներ, որպէս արհեստաւորներ, այդ շէնքի շինութեան անունով՝ իրենց կեանքը կ'ապահովէին: Բայց անոնք չընորհուած այս բարիքին փոխարէն՝ փոխանակ երախտագէտ մնալու դաւաճանութիւն մը կազմակերպել ուղեցին: Այն ժամանակ, երբ այդ հիւանդանոցին շինութիւնը գրեթէ լրանալու վրայ էր, յանկարծ երեւան եկաւ ծայր աստիճան ստորին ապերախութեան մը զաղտնիքը: Այդ զաղտնիքը փլան մըն էր, որով կը ճշդուէր որ բոլոր աշխատաւոր Հայերը առանձին ծրագրով մը որոշում կայացուցեր էին հաստատութեան շինութիւնը աւարտելուն պէս պայթուցիկներով հիմնայատակ կործանել զայն: Այդ կը նշանակէր թէ Հայերը արմատապէս այնքան մեծ առելութիւն ունէին մեր կառավարութեան հանդէպ, որ անոր վնասելու համար ո'չ իրենց աշխատանքներուն կորուստին ցաւը նկատի կ'առնէին եւ ո'չ ալ մարդասիրական լայն բարիքի մը տարողութիւնն ունեցող աշխարհի հաստատութեան մը փճացումին սխալը կը խորհէին, ո'չ մեղքը կը տեսնէին եւ ո'չ ալ խիղճը կը ճանչ-

նային: Աւելի ահաւորը սակայն, որ այդ հաստատութիւնը իր արձանագրութիւններուն մէջ պիտի պահէ սեւ էջերով, այն նենգամիտ դաւաճանութիւնն է զոր Տօքթ. Նշան անուն ուխտուած Հայ մը կատարեց: Այն ատեն, երբ Սուլթանիայի զօրանոցին մէջ պահակ տասնապետի պաշտօնիս վրայ էի, ցնցումով մը լսեցի այս ոճրագործին կատարած անգրթութիւնները: Այս հրէշը, այդ նորաշէն հիւանդանոցին մէջ իբրեւ հարկարապետ բժիշկ, իր պաշտօնավարութեան ընթացքին, գիտակցաբար, դեղերու սխալ կիրարկումներով մեր հազարաւոր գինւորները թունաւորեց եւ գերեզման իջեցուց:

Ամբարիշտ Պեքոշին սիրտը կանչեց: Խօսելու հաճոյքներուն ճամբայ մը բացուեցաւ: Գայլի աչքերը բլրղցուց: Հեզնութիւն մը...

— Վերջը ի՞նչ եղաւ այդ Տօքթ. էֆէնտին, աղա՛:

— Ոճրագործներուն է՛ն վատը կոչուելիք այս շունը իր արդար պատիժը գտնելու համար միացաւ իր ընկերներուն, որոնք բանտային արգելափակման խիստ հսկողութեան տակ ալ միեւնոյն դաւադրական նպատակները հետապնդելով ինքզինքնին այրեցին:

Յետոյ դառնալով ինծի.

— Հասկցա՞ր, ձէմալ, հասկցա՞ր թէ աշխարհի վրայ ի՛նչ է Հայը, եւ ո՛ր աստիճան նախատինքի արժանի է այդ անունը: Գիտցա՞ր թէ այլեւս ո՛ր կարգի ազատութիւն մըն է մեզի համար ձեր Հայ ապրելու մտքերուն հետապնդումը, եւ ինչպէս կը տապալենք եթէ կռահենք թէ դուք ի սրտանց չէք փոխուել տակաւին: Ինծի համար, այդ երկու դժոխքներուն մերձակայ վայրերուն մէջ մանաւանդ, երբեք հնարաւոր չէր հաւանութիւն չտալ, կամ ոեւէ ե-

րեւոյթով մը ժխտելու կասկածը արթնցնել. սակայն, մահուան երկիւղէն աւելի զօրաւոր զգացում մը կայ մարդուս մէջ, հոգիի անմահութեան զգացումը, որ մէկէն կ'արթննար ներսս, կը փրկէր, կը բարձրանար, եւ անգապելի կը դառնար:

Բողոքելու թե տուողը՝ հայ արիւնն էր թէ ուրիշ բան, չեմ գիտեր: Բայց գիտեմ որ տեղի ունեցողը շփոթութիւն մը կոչուելէ աւելի՝ հայ հոգիիս բոլոր ուժն էր, որ չէր դիմանար, չէր համբերեր, այդ աստիճան սանձարձակ զբոսարարութեանց հանդէպ, այդ աստիճան բարոյական լիկումներու կսկիծին առջեւ:

— Ո՛վ գիտէ, կրնայ բլլալ որ այդ ամէնը ճշմարտութիւններ չըլլան, աղա՛: Ես, իմ գիւղացիներէս զատ ուրիշ ոեւէ մէկ Հայ չեմ ճանչնար, սակայն, գիտեմ որ իմ հայրս դէմ էր ամենապղտրիկ չարութեան մը: Անիկա, զիս կրթելու եւ բարի մեծցնելու համար յաճախ իր անձը օրինակ կը հանդիսացնէր: Կը պատմէր թէ իր կեանքի աշխատութեան մեծագոյն մասը Թուրքերուն ե Քիւրտերուն մէջ անցուցած էր: Շատ հեղ իր աշխատանքի իրաւունքներուն տիրանալու համար զանազան դժուարութիւններու հանդիպած էր, սակայն իր քառասունհինգ տարեկանին երբեք չէր յիշեր ժամանակ մը, ուր ոեւէ մէկը վրէտացուցած ըլլար: Նոյն իսկ թեթեւ հայհոյութիւն մ'ընելը չէր յիշեր: Եւ եթէ ուրիշներ մեր գիւղին մէջ, հօրմէս քիչ մ'աւելի ջերմ պաշտպան կ'ըլլային իրենց իրաւունքներուն, նոյնպէս կը հասկնայի որ խորապէս կ'արհամարհէին գիւղացիներ վնասող ոեւէ միաք մը: Չեմ կարծեր թէ բոլոր Հայերուն մէջ միեւնոյն մեր գիւղացիները այսքան արդար ըլլան:

— Վա՛յ, օրա՛ն խինդիր քեաֆի՛ր,

ուրեմն տակաւին թուրք ըլլալու նպատակ չունի՞ս, գոռաց աղան եւ իր գոռոցը իջաւ թիկունքիս՝ բռունցքի թանձր ու ծանր հարուածի մը հետ: Տարակոյս չկար որ այդ հարուածը զիս երեսի վըրայ չըջած պիտի ըլլար եթէ հանրմիս ձիուն սանձը թեէս անցուցած չըլլայի: Բայց թոյլ ու անտէր ծոցէս վար ինկաւ սոխը, զոր առաւօտեան նախաճաշէս խնայած էի, ճանապարհի երկարութեան մէջ անօթութեան ծանր վիճակ մ'երեւակայելով:

Կերած հարուածիս շնորհիւ ուժգին քաշուեցաւ աջ բազուկիս անցուցած սանձը, ցնցուեցաւ ձին եւ նոյնպէս անոր վրայ ցնցուող հանրմը թոյլ չտուաւ որ եղբայրը երկրորդէ իր հարուածը:

Հանրմս, առանց դէմքը բանալու, ձեռքով նշան մ'ըրաւ, իր մօտ կանչեց իրմէ փոքր եղբայրը եւ ցած ձայնով մ'ըսաւ.

— Ըէմալը տակաւին փոքր է: Ատոր համար երբեմն կը սխալի իր ըսած խօսքերուն մէջ: Անիկա մեր տունը գալէն ի վեր ցուցուցած է այնպիսի երեւոյթներ՝ որոնք իր խալամ, իր թուրք ըլլալու հաստատամտութիւնը կը բնորոշեն:

Հազիւ լսելի եղող հանրմիս այդ խօսքերը ոչ իրական ըլլալու եւ ոչ տեւական մնալու ուժ ունէին: Անոնք բարկութիւնը կասեցնող սոսկ ժամանակաւոր խօսքեր էին, որոնք ինչքան ալ լրապրծուն արտասանուեցան, նորէն ինծի համար բարերար դեր մը կատարեցին:

Բայց ես աւելի խորունկ ցաւ մ'ունեցայ: Սոխը ինկաւ անտիրական դարձած ծոցէս եւ գլտորուելով ճանապարհէն դուրս ելաւ ու գնաց կորսուեցաւ: Արցունքներէ ալրող աչքերս այդ կորուստին ետեւէն չարչարուելով, կը մըտածէի՝ ա՛խ, որքան լաւ էր հանրմիս խօսքերը քիչ մ'ուշ արտասանուէին,

հարուած մը եւս իջնէր ցաւ ցաւի բռնէր, քան սոխը կորսուէր: Որովհետեւ ապահով էի թէ այդ սոխը պիտի կրընար դիմանալու ճիգ մը շնորհել ինծի, երբ ես ողջ մնայի ճանապարհին եւ դաժան անօթութիւնը իմ գլխուն կախուէր:

Նորէն ճանապարհի դարձ մը կատարեցինք. այս անգամ աւելի կարճ, եւ կեցանք պերճաշուք բերդ մը յիշեցնող փայլուն շէնքի մ'առջեւ: Հին եւ նոր քաղաքներուն ճիշդ մէջտեղը բարձրացող այդ հաստատութիւնը նախկին Սուլթանիան է, պետական բարձր դրպրոցը, որ պատերազմի առաջին օրէն ըսկսեալ մեծ մասամբ զօրանոցի էր վերածուեր իսկ մնացեալը որբերու պաշտպանութեան էր յատկացուեր:

Սուլթանիային առջեւ մայր ճամբան իր ձագերն ունի:

Հանրմս փափաք կը յայտնէ մօրմէն չրաժնուիլ, ուղղակի շարունակել Մեզրէէն անցնելու համար:

Կինը շատ աւելի հաճոյք ունի գեղեկութիւններ տեսնելու, բայց նոյնքան քիչ կարողութիւն անոնցմէ ներշնչուելու համար:

Պոռոտախօսութեան եւ փոփոխամտութեան մէջ հզօր մրցանիշ մը կոտրող Օսման աղան էր, որ քիչ առաջուան իր անարդար ցասումը մոռցած ներկայացաւ, դէմ կեցաւ Մեզրէ իջնելու:

— «Երէկ լսեցի նոր հասած պաշտօնական տեղեկութիւններ, որոնք պատճառ եղած են որ խստութիւնը վերստին սաստկանայ մինչեւ հիմա ազատուած «տղա»ներու (1) հանդէպ: Տերսիմի չըրջանին մէջ բռնուած են շատ մը կեա-

(1) «Տղայ» բառը նոյնութեամբ կը գործածուէր իբրեւ նախատական բառ:

վուռներ, որոնք միացած Քիւրտերու՝
կարգ մը գիւղեր ատպատակած եւ բնա-
կիւնները ջարդած են: Անոնք շուտով հոս
պիտի բերուին ու գնդակահարուին:

Կը հաւատան թէ այդ գէպքը տեղի
պիտի տայ նոր ու խիստ հրամանի մը՝
Թուրքերուն եւ Քիւրտերուն տուները ա-
պատանած բոլոր կեաւուրները հաւա-
քելու համար: Հետեւաբար շատ կը
վախցուի որ Մեզրէէն անցնելու ատեն
ձէմալը ձեռք տանք: Եւ անգամ որ բըռ-
նուի այլեւս փրկել կարելի չէ:

Զգուշութեան համար աղային տը-
ւած այս տեղեկութեան հակառակ Մեզ-
րէէն անցնելու մասին հանրմիտ նորէն
յայտնած մեծ փափաքը ձգեց զիս չը-
փոթութեան մէջ: Արիւնի եւ աւերի ե-
ղելութեանց անհաշուելի պատկերները
հրեզէն վազք մը բռնեցին մտածումնե-
րուս կարմիր հորիզոնին վրայ: Սաւար
հոգիի կարմիր հորիզոն՝ ուր այլակերպ
գեւերու սարսափելի իշխանութիւնը այդ
վազքերուն կը հսկէր: Տա՛յ Աստուած
որ հանրմիտ միտքը դառնայ:

Պիտի դառնա՞յ:

Անձանօթ բան մը կը համբմ մտո-
վին, կը շուարիմ: Բախտի գիծեր կը
քաշեմ ես ինծի, կը կապուիմ: Ինքիբ-
մէջս փոթորիկի գէմ փոթորիկ կը բա-
նամ, կը յաղթուիմ: Անձայն աղաղա-
կով երեւակայութիւնս կը ճեղքեմ, կը
յուսահատուիմ: Կը դառնամ նոր յոյսի
մէջ նոր հաւատք մը փնտռելու, կ'օ-
րորուիմ: Անդիի աշխարհը կ'երազեմ,
կը շուարիմ, ու դարձեալ կ'աղօթեմ ան-
գիտակցօրէն:

Օսման աղան գէմ չէ իր մեծ քրոջ:
Բայց նոր թելադրանք մը կ'ընէ եւ վը-
տանդի մը կասկածին գէմ կ'ապահովէ:

— Շատ աղէկ: Եւ դուք որքա՞ն ժա-
մանակէն կրնաք զինուորութեան արձա-
կուրդնիդ նորելու ձեր գործը լրացնել,

կը զիջանի հարցնել հանրմս:

— Ճանապարհին սեւէ տեղ մը ինծի
համար մի՛ սպասէք: Որովհետեւ այդ
ժամանակը մեր կամքէն կախեալ չէ:

Հանրմս շատ խօսելու հեշտասէր կին
մըն էր, սակայն աւելի հեշտասէր էր
ցուցնելու իր կրօնամոլութիւնը: Ան ա-
ռասպելական խոյամուհի մը պէս կը
հաւատար թէ երկինքը, կանանչ վը-
րաններու մէջ, իրեն յատկացուած ա-
ռանձին տեղ մ'ունի, ուր փայլուն սպա-
սաւորներ պիտի ծառայեն: Անիկա կը
հաւատար եւ այդ հաւատքին մէջ այն-
քան խորացած էր որ կ'ընդունէր թէ դա-
տաստանին օրը իր անունով պիտի կըր-
նայ գթութէն փրկել սեւէ մէկը եւ զայն
իր մօտ առնել, եթէ ինք ուզէ: Եւ այս
անիմաստ հաւատքը անտասան պահելու
համար տարին երկու անգամ քաղաք
կուգար իմամներու մեծ իմամէն օրհ-
նութիւն առնելու:

Օրհնութիւն առնող «նեմհարամ»
մը անձանօթին առջեւ պէտք էր երբեք
չխօսէր, իսկ ծանօթին առջեւ ալ շատ
մը լսեցնելու կարող ուժն ունէր:

Իր տան չէմքը կոխէր:

Այս հաւատքը որքան անապաշտա-
կան նախապաշարում մըն էր, նոյն-
քան եւ ճշմարիտ էր որ անգոսակի լեզու
մը լսեցնելու կարող ուժն ունէր:

Ատոր համար իր եղբօր գէմ կարճ
կապեց:

Օսման աղան լայն ճամբան շարու-
նակեց իր էջով, իսկ ես ու հանրմս երկու
գիւղացիներուն եւ Պէքոշին հետ բաց-
ուեցանք ուղղակի գէպ ի հարաւ իջնող
նեղ ճանապարհի մը երկայնքին: Մեր
ճամբան շուտով մտաւ ուժասպառ թթե-
նիներու ծառուղիի մը մէջ, որուն մերթ
խտացող եւ մերթ նօսրացող երկար շար-
քը խոպանացած բնդարձակ գաշտերու

եղերք մը կը բռնէր: Այդ տարածութեան մէջ ցանցառօրէն կ'երեւային կարգ մը տունկեր, որոնք զարնուած եւ երեսի վրայ ինկած էին:

Այդ անտէր տունկերը պարզ էր որ իրենց աղէտաւոր վիճակներով մօտիկ անցեալի ճոխութեան մը տխուր ամայութիւնը կ'ողբային:

Վայրենի բնագոյներով ճոխացած Պէքոշն էր դարձեալ որ հանրմիս ներկայութենէն չսեղմուեցաւ, մըրթմըրթաց բերնին մէջ, լեզուն բացաւ եւ պարզեց տունկերու վկայութիւնը:

— Հանր'մ, կը յիշե՞ս, պատերազմէն առաջ այս դաշտերը մէկ կողմէն մինչեւ Մեզրէ, իսկ միւս կողմէն մինչեւ դիմացի լեռան կատարը անանցանելի ալիքներով եւ պարտէզներով ծածկուած էին: Բայց հիմա... հը'... իրենց տէրերուն հետ ամենքն ալ ջարդուեցան, փրտուեցան ու հատան:

Թթենիներու ծառուղին անցանք, աւերակ գիւղի մը առջեւ հասանք: Այդ գիւղը Մսրենիկ կոչեցին, որուն կողքին հանգչող բլրակի մը կուշտին ինծի ցուցոյին հին աւերակ մը, յայտնելով թէ անցած օրերու, անցած ժողովուրդներու կողմէ պաշտուած կուռքի տեղ մըն է, որ կեաւուռ Հայերը միամտօրէն կը հաւատային թէ իրենց պաշտպան զօրաւոր սուրբի մը սրբարանն է (1):

(1) Քրիստոսէ մօտաւորապէս 900 տարիներ առաջ այժմու հարբերդ քաղաքի Բըք-Ահմէտ աւերակին տեղ Հիքիթները կանգնեցին հալթի, հաթթի, Հատտի անուն ծառօք չատուածի մեհեանը: Բայց Ասորեստանցիները տիրելով կործանեցին զայն, եւ իրենք կանգնեցին նորանոր մեհեաններ: Հարիւր տարիներ վերջ Հիքիթները վերստին տիրանալով այս անգամ Բըք-Ահ-

Չնայեցայ երբեք եւ ոչ ալ հետաքրքրութեան ջիղ մ'արթնցուցի: Ոչ միայն անոր համար որ տղայամտական կարողութեան մ'առջեւ այդ կէտը հետաքրքրական դառնալու կենդանութիւն չունէր, այլ՝ որովհետեւ իմ մտածումիս հանգամանքները իրապէս կը նմանէին ովկիանոսներու վրայ թանձր մութով ծածկուած կղզիներու: Սրտիս խորը նետուած խորաչափը որ բացարձակ տիրական էր, մահն էր, եւ այդ մահը ամէն կասկածէ վեր է որ փոխն ի փոխ հզօր կերպով կը հրաժարեցնէր գիտակցութեանս անիւր դարձնող ուրիշ ոեւէ միտք: Կրկնութիւն մը, որ այս խորունկ տրամուծեան մէջ կը շեշտուէր, մէկ բան կը խօսէր—արդեօք դժոխքներէն դեռ հեռացա՞յ, դեռ վախ կա՞յ բռնուելու,

մետէն քիչ հեռու այժմեան Ուլու Ճամիին տեղը կանգնեցին նախկին մեհեանը աւելի փառաւոր, որուն պաշտպանութեանը համար շինեցին համանուն բերդը: Դարձեալ Ասորեստանցիներ, յետոյ Պարսիկներ, Մակեդոնացիներ եւ ուրիշներ յաջորդաբար տիրելով հարբերդի բերդին ու մեհեաններուն, տաճարները զանազան փոփոխութեանց ենթարկեցին, միշտ նորեր աւելցնելով հին տաճարներուն վրայ:

Քրիստոսէ մօտաւորապէս երեք քառորդ դար առաջ, Զարեհ անուն Հայկազուն իշխան մը տիրեց հարբերդի: Ասալ նոյնպէս կարգ մը տաճարներու անուններուն փոփոխութիւն մտցուց: Հայ համայնք մը՝ Զարեհի օրերէն զօրացած՝ յաջորդաբար բոլոր ազգերու տիրապետութեան տակ ալ կրցաւ իր գոյութիւնը պահել, եւ շատ մը յիշատակներու կարգին պահել նաեւ Բարչամ անուն ասորահայկական մեհեանի մը այս աւերակին յիշատակն ալ:

Կ. Խ.

և Եթէ պատահարաւ ճանապարհին բըռնուիմ յանկարծ, պիտի կրնամ ազատիլ, ի՞նչպէս, ո՞ր միջոցներով: Եւ յոյսը կը բացուէր, կը թառամէր ու հաւատքը կը ծագէր ու խոյս կուտար եւ անոր ետեւ մռայլ մահուան մը հանդրուանին ունայնութիւնը կը ցցուէր:

Հազիւ թէ ետեւիս թողուցինք Մըսրենիկն ու անոր աւերակը, բռնեցինք փէշերը շարք մը պարտէզներուն: Այդ մէկ պատկերը կատարուած այն բարբարոսութիւններուն, զոր արդի քաղաքակրթութիւնը սոսկումներով կը յիշէ վայրենի բնազդներով տիրապետուած նախամարդոց մէջ: Անոնք կը պատկանէին Քեսրիկ գիւղին եւ կը տարածուէին Մեղրէէն ժամ մը դէպ ի հարաւ արեւելքի վրայ: Անոնց մէջ եւ շտեմայ տունկ մը որ զարնուած չըլլար, բոյս մը որ հողին հաւասար կտրուած չըլլար: Ամենքն ալ ջարդուած էին իրարմէ բոլորովին տարբեր ձեւերով եւ մնացեր էին մէկը քիչ մը բարձր, մէկը մերկ, ուրիշ մը ճղատուած, չորրորդ մը քերթուած, հինգերորդ մը կէսէն ինկած, վեցերորդ մը ցից դարձած:

Այդ խուժանաւեր պարտէզները արեւելքէն սնար մը կ'ընեն, աղեղնաձեւ գիծ մը կը քաշեն, ուրկէ մեր ճամբան, կարճ դարձքով մը, ձորակ մը կոչուելու չափ խորունկ փոսի մը եզերքը բռնեց:

Հասան, որ մեզ ընկերացող գիւղացիներէն մէկն է, չուչացաւ: Այդ փոսին ծայրը ինկած մարդկային կմախք մը ցուցուց, որմէ տակաւին բաժնուած չէին մաս մը մորթին հետ ընչացքին կուռ մագերը: Հասան, նախ հակակրօթեան զգուելի դէմք մը ներկայացուց, անոր յաջորդեց անբնական կոչուելու չափ ալլանդակ ծիծաղ մը: Վերջիշում մըն էր անշուշտ, տարակոյս չկար, որ

իրեն համար հաճոյք մը կոչուելէ դեռ չէր դադրեր:

Պէտք չէ տաքըքրութիւն մը արթնցուց, նոյնքան զօրեղ հաճոյք մ'ունեցաւ: Մինչ Հասան գտնաւորով ինծի.

— Հը՛ . . . ձէմալ, նայէ՛ այդ երկընցողին: Փափազ է՞ք նախնի է որ պառկեր՝ Հայոց ազատութիւնը կ'երագէ: Ու նորէն սիկարէթի ծուխէն դեղնած պեխին տակէն ցոյց տուաւ սեւցած կոշտ ակոտները:

Հանրմս, ինչպէս ըսի, անձնասիրութեան մեծ ժառանգութիւն մ'ունէր: Ծառ ամբարտաւան էր. երբեք չէր սիրեր պարզ գիւղացիի մը խօսքերուն մը տիկ ընկու անձնատուր ըլլալ, հոգ չէր թէ իր զգացումներուն որքան մօտ ըլլային անոնք: Անիկա, նշան ըրաւ Հասանին եւ երկու բառով յայտնեց իր դժկամակութիւնը: Զէր ուզեր որ այդ կերպ արտայայտութիւններ իր ծառային ուղղելու համարձակութիւնը զօրանայ:

Հանրմիս ցոյց տուած դժկամակութիւնը արամադրական թեթեւ կշտամբանք մըն էր, որով յաջողեցաւ սաստել վայրենարարոյ Հասանը:

Քիչ մը լուծիւն տիրեց: Ու նորէն հաճոյացուց խորթացուած գիմազիծը: Բարբարոսային զգացումներով տոգորուած սրտի մը մէջ վերջիշում մը կը դօրանար, կասկած չմնաց որ կը նեղէր զինք. քիչ մըն ալ, ահա պիտի խեղդուէր իր համբերութիւնը:

Պէտք չէր գոհացուցիչ հարց ըրաւ: Հասան աւելի զօրացաւ վերջիշում մը պատմելու իր հեշտանքին մէջ: Վաւառ լեզու մը վաւառութեամբ բերնի մէջ ծայր տուաւ եւ շարունակեց:

— Երեկոյ մը, տակաւին մահիճ չմտած, մէկէն պատրաստուելու հրաման մ'ատինք: Մեր տոտնապետը տեղեկացուց մեզ թէ կէս գիշերին վրայ բան-

ստարկեալներ փոխադրելու կարգը նորէն մերն էր: Որոշեալ ժամանակին տասներկու սուինաւոր զինւորներու մեր խմբակը պատրաստ ներկայացաւ Մեզրէի կեդրոնական բանտին առջեւ: Մենք, նախ հսկեցինք քանի մը հարիւր բանտարկեալներու, որոնք իրարու ետեւ կապուելով ուրիշ սուինաւոր զինւորներով ճամբու գրուեցան: Անոնցմէ 50 հոգինոց բանտարկեալներու ուրիշ խումբ մը նոյնպէս կապեցինք իրարու ետեւ թեւ թելի: Քաղաքին խաղաղութիւնը չխանգարելու համար այս խումբն ալ միաներուն պէս ծունկի վրայ քալեցնելով տարրեր ուղղութեամբ դուրս հանեցինք: Առաւօտեան մօտ, խումբը Քեսրիկ գիւղի գիմացի ճոխ թիւններուն տակ հասցուցինք եւ հանգըստացուցինք: Նոյն պարագային, մեզ ընկերացող ոստիկանապետը մեր երկու տասնապետները կանչեց, առանձին հրահանգներ տուաւ եւ վերադարձաւ:

Մեր կալանաւորորած կեալուսններուն այս խումբին մէջ երիտասարդ փափազ մը կար, որ իր կեցուածքներովն ու նայուածքներովը կարծես սպաննուիլը երբեք մտքէ չէր անցըներ: Անիկա վախնալու աչք չունէր եւ շարունակ մեզի անհասկնալի բաներ մը կը խօսէր իր ընկերներուն: Մեր տասնապետներէն մէկը, ոստիկանապետը լսելէ վերջ՝ այնքան խիստ եղաւ որ խումբը քշելու շարժման տեսն, յիշեալ փափազը լռեցրնելու համար ապտակ մ'իջեցուց անոր երեսին: Փափազը ցնցուեցաւ: Չգիտցանք թէ ինչպէս իր կապերը կտրեց եւ նոյնքան զօրաւոր ապտակ մը փոխարինելով գետին ձգեց տասնապետը: Ամենքս աճապարեցինք, բայց փափազը խոյս տուաւ կարգէն, երկու զինւորներ եւս գետին ձգեց, երրորդի մը վրայ յարձակեցաւ անոր գէնքը առնելու, չյաջո-

ղեցաւ, դուրս փախաւ: Հալածեցինք զինք մինչեւ հոս, ուր գնդակ մը զայն շանսատակ ըրաւ: Եւ իյնալէ վերջ քանի^ո սուինի հարուածներ կերաւ, Աստուած գիտէ:

—«Փո'խ կեալուր», օսմանցի զինւորին գնդակէն ի^ոնչպէս կրնաս ազատիլ, վրայ բերաւ Պէքոշը:

Հին առած մը կայ որ կ'ըսէ թէ ամենէն ծանրազգաց կենդանին անգամ կը տրամի հեշտութենէ մը ետք: Հասան ո'չ միայն դեռ չէր զգացած այդ տրամութիւնը, այլեւ Պէքոշին հետ կը ցուցնէր թէ իր հեշտութիւններու խանդավառութիւնը ոչ մէկ բան պիտի կրնայ տեղէն շարժել:

Ճակատագրի^ոն է որ կը ստեղծէ մըտածումը մարդուն, թէ բոլորովին ընդհակառակը՝ մտածումն է որ ինքն իսկ կը ստեղծէ արտաքին ճակատագիրը: Չեմ գիտեր: Սակայն գիտեմ, կը յիշեմ որ նոյն պարագային յանկարծ բոլորովին տարրեր ուղղութեամբ տարրեր լեզու մը երեւան եկաւ եւ հօր եղաւ կործանելու գազանային ամէն խանդավառութիւն, ոճրային կիրքերու ամէն խանդաղատանք Հասանին ու Պէքոշին մէջ:

Մահուան հնչուքի ցաւերուս մէջ իսկ կարելի էր որոշապէս զգալ որ Հասան եւ Պէքոշ այդ լեզուին առջեւ ներհակ ուղղութեան մը ճամբան ինկան, հեռզհեռէ դառնալու համար կորովագուրկ գազաններ: Եւ վե^որջը ... ոչ մէկ տարակոյս որ ժամանակը զանոնք տաքաւ կործանելու վայրասուզումի ճանապարհին մէկ խորութեան մէջ, հաստատելու համար թէ խիղճէն աւելի հրօր խայթ չկայ մարդուս ներսիդին:

Մեզ ընկերացող երրորդ գիւղացիին

անունը Սիւլեման էր:

Սիւլեման սովորական մարդու հասակի մէջ ունէր լանջքի տոկուն կազմ եւ զէմքի արտաուայ ձեւ:

Ունէ փափկութիւն մերժող մորթով մը ծածկուած վիզը ծռած էր ձախ բեճին: Անոր բնկերացած էին իր բերանը, քիթը, ալյուրը եւ աչքերը: Ինչպէս կը զակի թեթեւ շարժուածք մը կը բաւէր որ կէսը նեղցած եւ միւս կէսը լայնցած բերանը լորձունքներով լեցնէր, նոյնպէս շիտակ նայուածք մը հերիք էր որ մէկը շատ բացուած իսկ միւսը նոյնքան գոցուած իր աչքերը արցունքներով տանջէր: Գիշահաւի մը նողկալի պատկերը յիշեցնող կերպարանք մ'ունէր Սիւլեմանին զէմքը, որուն հալած մէկ երեսը ամբողջ դիմազծին պարտուած ամալութիւնը կ'աւարտէր:

Սիւլեման, ճամբայ ելլելէն ի վեր մնացելէր ամենէն սակաւախօսը: Անիկա լուր էր, մտմտութեամբ մ'ունէր որ յայտնի էր թէ ճնշող էր, եւ ամէն անգամին կը զօրանար երբ կատարուած բարբարոսութիւններու յիշատակներն արթնցնող պատմութիւն մը կը լսէր: Եւ տեսայ քանի հեղ որ Սիւլեման այդ պատմութիւնները չլսելու համար գլուխը կը կախէր, իր իշուն հետ առաջ կ'անցնէր կամ ետ կը մնար եւ անհաճոյ ակնարկներ կը նետէր պատմողին:

Ի՞նչ էր Սիւլեմանին մտմտութեամբ, զգացում թէ բանականութիւն, Փիզիքական ցա՞ւ թէ ալլ գծախտութիւն: Իր բնկճուած լեզուն միայն պիտի կրունար ատիկա պարզեր:

Երբ Հասան գիւսային ախորժակով լրացուց անձանօթ քահանային մարտիրոսութեան ծանօթ վէպը եւ Պէքոշին հետ բարձրացուց ցնորուած քրքիջի մը թունաւոր ժայթքումը, Սիւլեման չհամբերեց:

— Ուրեմն այդ կոտորածներու բոլոր եղանակները անգթութիւններ չէին: Ուրեմն չէ՞ք զղջացած անոնց ունէ մէկին համար:

— Ընդհակառակը, մենք բոլորը կոտորեցինք որովհետեւ որոշ պատճառներ ունէինք, որոնք իրաւունք տուին մեզի: Սիւլեմանի մը համար զայիւն կեանքները ջարդելու ունէ մէկ կերպի մէջ անգթութիւն չկայ: Անոր համար, ազգային ամենէն սուրբ գործը դաւադիրները տարբեր տարբեր չարչարանքներով փճացնելն է:

— Ուրեմն մարդասպանութիւնը սրբութիւն է, Հասան:

— Այո՛, չարագործները տառակցնել աւելի մեծ արդարութիւն չկայ մեր կրօնքին մէջ: Եւ ինչպէս քիչ առաջ լսեցիր, Հայերը բոլորն ալ չարագործ կեանքներ էին:

— Բայց ամբողջ ազգ մը ի՞նչպէս չարագործ կրնայ կոչուիլ: Հարս մը, աղջիկ մը, մանուկ մը ի՞նչպէս դաւադիր կրնան համարուիլ:

— Ոջիւր ոջիւ է, մեծ թէ պզտիկ: Անոնց խայթոցներէն ազատելու համար անհնար է անմեղ զատել, բնորութիւն բնել, Սիւլեման Չաւուշ:

— Մեր կրօնքին մէջ չենք լսած տալալին կէտ մը որ հնարաւորութիւն տայ Դատուծոյ ստեղծած մարդոց մէկ մասը ոջիւ կոչել: Մեր կրօնականները երբեք չեն գիտեր ժամանակ մը, ուր Աստուծոյ հաւատացեալ իսլամը ազգ մը, ցեղ մը ալս կերպ բնաջնջելու ազատութիւն ունեցած ըլլայ: Այսքան անմարդկային չարութիւններ կատարելու համար մարդ մը անաստուած եւ անկրօն ըլլալով մէկտեղ երբեք խիղճ ունենալու չէ:

— Դուն աւելի՞ գիտես կամ կը զգաս քան անոնք որ ալսպէս կատարելու հրամաններ արձակեցին եւ անոնք որ հե-

տեւեցան անոնց գործադրութեան:

— Սակայն ո՞վ իր մարդկային զգացումները չարկած եկաւ կոտորածներու ահաւոր տեսարանները դիտեց եւ չհառաչեց: Սիրտ ունեցող ո՞ր մարդը պիտի դիմանայ եւ զիղջի չգայ օր մը, եթէ ջարդերուն մասնակցած է: Այսքան ահաւոր չարութիւն գործող սիրտ մը կրնա՞յ անպատիժ մնալ աշխարհի վրայ:

— Եւ դուն աւելի մեծ եռանդով կը մասնակցէիր այդ ջարդերուն:

— Այո՛, մարդկային խիզճս ուրացայ, սիրտս յիմարութեան մէջ թաղելով անոր տեղ բարձրացուցի անասնական եռանդ մը: Փոխարէ՞նը: Նոյնքան ահաւոր պատիժ մը մինչեւ աչքերուս է բարձրացեր: Սակայն դուք երբ ձեր տուններէն ներս կը մտնէք ու կը տեսնէք ձեր բնտանիքին կամ ուրիշ մէկ զաւկին տխրութիւնը, կը լսէք անոնց մէկին մզմզուկը, սարսուռ մը չէ՞ք զգար: Այդ սարսուռին մէջ չէ՞ք յիշեր այն հազարաւոր անմեղները, այո՛, անմեղները՝ կ'ըսեմ, որոնց ամէն մէկին սպանութեան համար առանձին վայրագութիւն մը գործադրուեցաւ: Չէ՞ք մտաբերեր երկինքը ճեղքող այն բազմազան ճիւղերը աղիոգորմ աղաղակները, որոնք ոճրագործ մարդոցմէ չլսուեցան երբեք: Չէ՞ք հաւատար թէ Աստուած վրէժխնդիր է, կրնայ ահարկու հարուածով փշրել բոլոր այն սիրտերը՝ որոնք աշխարհի ամենամեծ մեղքերու առջեւ սոսկում չըզգալու չափ թանձր վատութիւն մը ամբարած են: Չէ՞ք բնդունիր թէ այսպէս սրատուեցան շատեր եւ թողուցին որ կեանքերնին քօռ դառնայ:

Հանրմս, անհանգստութիւն մը յայտնեց: Ուղեց որ անջատուինք քիչ մը եւ դանդաղեցնեմ ձիուն գնացքը: Անիկա

կուլար անձայն իր չարշաւին տակ եւ կը սրբէր աչքերը: Յիշեր էր իր ամուսինը եւ երեք տղայ զաւակները, զոր Սիւլեմանին ցուցուցած հատուցումը պատժեր էր եւ իրարու ետեւէ քառսուն օրուան մէջ կործաներ:

Ա՛լ շատ պարզ էր որ Սիւլեման Չաւուշը իր ցանկացած եւ ճաշակած հըրճուանքներուն յաճախանքն ունէր: Մտքին մէջ դժուած տեսիլքները պատկերացումներն էին իրմէ նախ ըղձացուած յետոյ ուրացուած կեանքի մը բոլոր անկարգութիւններուն, որոնք հետզհետէ իր ներքին էութիւնը առեր, տարեր անբակտիի հանգոյցի մը մէջ ոլորեր էին: Անհուն ցաւի մղձաւանջի մը երկիւղն ունէր, կը տանջուէր: Եւ այդ չարշարանքը արհամարհելու անկարող էր, կը հառաչէր:

Հասան եւ Պէքոշ դեռ ի դուր կը ջանային դէմ կենալ եւ չվարանիլ իրենց լանցանքներուն առջեւ:

Սիւլեման ա՛լ չխօսեցաւ: Յայտնի էր որ նորէն թաղուեցաւ իր զարնուած հրեւականութեան մէջ, ինկաւ արիւններով խեղդուած պատկերներու խորը, կպաւ այն ցաւին որ ժամանակէ մը ի վեր հրդեհող բոցերու պէս վխտացեր էր իր շրթանց վրայ, եւ քունի մէջ անգամ դժոխքի վախն էր բորբոքեր իր ներսիդին:

Յաւիտենական չարշարանքի բնոյթն ունէր այդ երկիւղը:

Տարի մը վերջ, իր մահուան անկողնին մէջ, Սիւլեյման դեռ այդ երկիւղն է որ կը ճշար:

ԿԻՒՐԵՂ ԽՐԱՅԵԱՆ

(Շար.)